५२ अ० । "नर्त्तकैश्चापि नृत्यद्भिर्गायकानाञ्च निःस्वनैः" भा० आदि० ७० अ० ।

गाय(त्री)त्री स्त्री गायन्तं त्रायते त्रै-क, गीयतेऽनेन गै-घञ् यण् नि० ह्रस्वः गयः प्राणस्तं त्रायते त्रै-क वा । षड़क्षरपादके छन्दोभेदे "उक्ताऽत्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठाऽन्या सुपूर्विका । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च" वृ०र० । अस्याः पादे लघुगुरुभेदनिवेशनभेदात् चतुःषष्टिर्भेदाः । तेषां मध्ये भेदत्रयस्य विशेषनामानि तनुमध्या शशिवदना वसुमतीति तत्रोक्तानि । इतरभेदानां तु विशेषनामाभावेऽपि ऋग्वेदादौ बाहुल्येनोदाहरणात् तेषां गायत्रीछन्दस्कत्वम् । इयांस्तु भेदः लौकिकच्छन्दसि षड़क्षरपादेन चतुश्चरणता वेदे अष्टाक्षरपादत्वेन त्रिपादतया समष्ट्या चतुर्विंशाक्षरता । यथा "अग्निमीळे पुरोहितम् यज्ञस्य देवतमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम्" इत्यादौ अतएव कात्या० सर्वानुक्रमणिकायां ५ अ० "अथ छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीत्यादिना छन्दोनामान्यभिधाय चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुरुत्तराणीति गायत्र्यादीनां समष्ट्यक्षरसंख्यामुक्त्वा "प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गायत्री" इति सा लक्षिता । तेनाष्टाक्षरपादतया त्रिपादत्वे चतुर्विंशाक्षरता इति । अनादेशे च सर्वासां गायत्रीच्छन्दस्कानामृचामग्निदेवता "अथात्र च्छन्दोदेवता गायत्र्या अग्निः" इति तत्रोक्तेः गायत्रीच्छन्दसश्च यथाऽष्टाक्षरपादता तथा ता० ब्रा० भाष्ययोर्दर्शितम् ।

"साध्या वै नाम देवा आसंस्ते सर्वे यज्ञेन सह स्वर्गलोकमायंस्ते देवाश्छन्दांस्यक्रुवन् सोममाहरतेति ते जगतीं प्राहिण्वन् सा त्रीण्यक्षराणि हित्वैकाक्षरा भूत्वाऽऽगच्छत्, त्रिष्टुभं प्राहिण्वन् सैकमक्षरं हित्वा त्र्यक्षरा भूत्वागच्छद् गायत्रीं प्राहिण्वंश्चतुरक्षराणि वै तर्हि छन्दांस्यासन् सा तानि चाक्षराणि हरन्त्यागच्छदष्टाक्षरा भूत्वा" ता०ब्रा० "पूर्वं साध्याख्या देवा आसन् ते सर्वे यज्ञेन सोपकरणेन सोमादिसाधनमादायैव स्वर्गं लोकमायन्नगमन् ते प्रसिद्धा वस्वादयो देवाः आदौ स्वर्गसाधनयज्ञार्थसोमहरणाय छन्दांसि गायत्र्यादीनि "यूयं सोमं द्युलोकात् आहरत" इत्युक्तवन्तः तान्यपि तथैवाङ्गीचक्रुरिति शेषः तथोक्तास्ते जगतीं प्राहिण्वन् अप्रैरयन् सा तत्रत्यैः सोमपालैः सह युद्धा त्रीण्यक्षराणि हित्वा एकाक्षरा भूत्वा पुनर्देवानागच्छत् चतुरुत्तराणि वै तर्हि छन्दांसि वक्ष्यति तदभिप्रायकमिदं पुनस्ते त्रिष्टुभं प्राहिण्वन् सापि पूर्ववत् सोमपालेष्वेकमक्षरं हित्वा त्र्यक्षरा भूत्वा पुनरागच्छत् ते पुनर्गायत्रीं प्राहिण्वन् छन्दांसि सर्वाणि चतुरुत्तराण्यासन् अतः सा गायत्री द्युलोके सोमरक्षकैः कृष्णप्रभृतिभिर्जितानि जगतीत्रिष्टुभोश्चतुरक्षराणि हरन्ती अष्टाक्षरा भूत्वा आगच्छत्" भा० ।

२गायत्रीछन्दस्के उपनयनाङ्गे मन्त्रभेदे च ।

छन्दःशास्त्रे षड़क्षरपादं हि छन्दो गायत्रीशब्देनोच्यते । सर्ववेदेऽपि षड़क्षरयुक्तपादकाबहवो मन्त्राः सन्ति । सर्वेऽपि ते गायत्रीरूपतया वक्तुं शक्यन्ते । किन्तु यथा, "पङ्काज्जायते" इति व्युत्पत्त्या पङ्कजशब्दः पङ्कजनिकर्तृत्वयुक्तस्य पद्मस्यैव बोधकः पङ्कजातानामन्येषां कुमुदादीनामबोधकः, एवं गायत्रीशब्दोऽपि योगरूढ्या मन्त्रभेदस्यैव बोधकः । वस्तुतोऽन्यव्युत्पत्तिमत्त्वेनास्या मन्त्रभेदबोधकत्वम् । यथाह, व्यासः "गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्रीयं ततः स्मृता" ।

स्वोपासकत्राणकर्त्तृब्रह्मप्रतिपादकतयाऽपि उक्तमन्त्रविशेष एव गायत्रीरूपतयोच्यते । यद्यपि गायत्र्याः षड़क्षरपादतया चतुर्षु चरणेषु २४ चतुर्विंशत्यक्षरावशक्यत्वं किन्तु, अन्यगायत्रीच्छन्दस्कानां मन्त्राणामिवास्मिन् २४ चतुर्विंशत्यक्षराभावस्तथापि द्यौरित्यत्रैव वरेण्यपदे वर्णविश्लेषेण २४ चतुर्विंशतिसंख्या परिपूर्य्या । वक्ष्यमाणबृहदारण्यकमाधवभाष्ये च "द्यौरित्यत्र दिऔरिति वर्णविश्लेषे सति वरेण्यमित्यत्र वरेणीअमिति वर्णविश्लेषेण व्यक्तमुक्तम् । अस्याश्च अष्टाक्षरपादतया एकैकचरणस्य भूम्यादिरूपता, गयनामप्राणत्रातृतया गायत्रीशब्दनिरुक्तिश्च बृहदारण्यकब्राह्मणे दर्शिता यथा, "भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराणि, अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत् स यावदेषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद । ऋचो यजूंषि सामानीति अष्टावक्षराणि अष्टाक्षरं वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत् स यावतीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद । प्राणोऽपानो व्यानः (विआनः) इत्यष्टावक्षराणि अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत् स यावदिदं प्राणिति तद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद । अथास्या